

О.В.ЮРКОВА *

СВІТЛИНА З ЮВІЛЕЮ М.ГРУШЕВСЬКОГО 1926 р.: ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ**

Публікується виявлений авторкою єдиний відомий на сьогодні оригінальний відбиток групової фотографії, зробленої під час відзначення ювілею акад. М.Грушевського у жовтні 1926 р. Показано процес атрибуції всіх зображених на світлині 24-х осіб, коротко висвітлено долі вчених. З'ясоване місце, де було зроблено фотографію, описано інтер'єри зали засідань та проведено реконструкцію всього помешкання в будинку по вул. Володимирській, 37 у Києві, де у 1925–1928 рр. розташовувались Історичні установи Всеукраїнської академії наук. Поставлено питання стосовно долі меблів та колекції килимів, що належали Історичним установам. На підставі залучення додаткових архівних джерел, у тому числі даних метеоспостережень, висловлено припущення щодо дати знімку.

Ключові слова: Грушевський, ювілей 1926 р., Історичні установи Всеукраїнської академії наук, фотографія, атрибуція.

Візуальні джерела дедалі більше привертають увагу сучасних дослідників, причому не лише фахових музейників чи мистецтвознавців – уже й історики крім традиційного використання іконографічних матеріалів для ілюстрування наукових та науково-популярних праць залучають до аналізу фото- й кінодокументи, різножанрові мистецькі твори, як одиничні, так і в комплексі¹. Інколи візуальні джерела з допоміжних перетворюються на першоджерела. Скрупульозне вивчення візуальних образів, вилучення та використання всієї можливої інформації часто дозволяє уточнити або навіть спростувати отримані з традиційних писемних джерел дані.

У грушевськознавстві іконографічні матеріали вже стали предметом спеціальних студій². Із-поміж них на особливу увагу заслуговує ілюстрований

* Юркова Оксана Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.
E-mail: oyrkova@ukr.net

** Дослідження в Архіві Наукового товариства імені Шевченка в Америці в 2015 р. стало можливим завдяки стипендії родини Шклярів та Українського наукового фонду Українського наукового інституту Гарвардського університету.

¹ Див., напр.: Ковалевська О.О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.152–167; *Ії ж.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: У 2 ч. – К., 2014. – Ч.1: Монографія. – 314 с.; Ч.2: Додатки. – 330 с.; Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.14. – К., 2008. – С.259–264; Павленко С.Ф. Візуальні джерела в сучасних історичних студіях: проблеми дослідження та інтерпретації // Гілея. – Вип.98. – К., 2015. – С.95–99 та ін.

² Див.: Маркітан Л.П. М.С.Грушевський у кінофотодокументах // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.76–83; Панькова С. Невідома фотографія Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.423–427; *Ії ж.* Іконографічна збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського: шляхи комплектування та наукової атрибуції //

Під час відзначення ювілею М.Грушевського у жовтні 1926 р. у приміщенні Історичних установ ВУАН. Київ, вул. Короленка (нині Володимирська), 37/29, кв. 12-а, зала засідань
Сидять у першому ряду (зліва направо): В.Ігнатенко, І.Щітківський, О.Гермайзе, О.Грушевський, В.Щербина, М.Грушевський, В.Данилевич, К.Кондратьєва, М.Жуковська, В.Камінський, І.Кравченко. Стоять (зліва направо): О.Степанишина, В.Денисенко, І.Мандзюк, М.Карачківський, П.Глядківський, Ф.Савченко, С.Глушко, О.Савченко, Л.Шевченко, К.Антипович, Т.Гавриленко. У третьому ряду праворуч стоять (зліва направо): М.Ткаченко (за Л.Шевченко), В.Єфимовський (в окулярах, між К.Антиповичем та Т.Гавриленком)

життєпис М.Грушевського, укладений С.Паньковою та Г.Кондауровою в 2016 р.³ Він містить каталог прижиттєвих зображень історика. Упорядниці подали 99 фотопортретів, деякі з яких оприлюднено вперше; 7 відбитків із кінохроніки; 13 живописних, графічних та скульптурних портретів, а також 34 шаржі й карикатури на вченого. Зображення супроводжуються детальними описами, які розкривають дати, обставини їх створення, включаючи принагідні згадки про них у працях, щоденниках і листах М.Грушевського й інших осіб, місця зберігання оригіналів та всіх відомих відбитків, наводяться дані про паспарту, штампи, написи, а також усі відомі впорядникам публікації й передруки, зроблені за життя М.Грушевського.

До цього каталогу (позиція 73 в переліку фотодокументів⁴) включено знімок М.Грушевського з його учнями та співробітниками, зроблений у Києві у жовтні 1926 р. під час відзначення 60-річчя з дня народження та 40-річчя творчої праці історика. Його відтворено з єдиного відомого на сьогодні оригінального відбитка⁵, що перебуває на зберіганні в Архіві Наукового товариства імені Шевченка в Америці (НТШ-А). Цей відбиток мені пощастило виявити у жовтні 2015 р. Голова Бібліотечно-архівної комісії НТШ в Америці Ю.Добчанський від імені НТШ-А дозволив опублікувати фотографію⁶ в «Українському історичному журналі», згаданому вище каталозі, а також у 50-томному зібранні творів М.Грушевського⁷.

Завдяки чудовій якості збереженого у НТШ-А відбитка та оцифровці його у високій роздільній здатності атрибуція фотографії виявилася неочікувано захопливою справою. Докладне вивчення світлин привело до кількох відкриттів, а також заохотило до подальших студій, зокрема щодо пошуку «скарбів Грушевського» – мистецької колекції, меблів та старовинних українських килимів, що знаходилися у приміщеннях Історичної секції Всеукраїнської

Київ та кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – Вип.3. – К., 2003. – С.311–324; *Панькова С., Пыриг Р., Слончак Н.* Мастера историографии: Михаил Сергеевич Грушевский (1886–1934) // Исторический архив. – 2002. – №4. – С.119–134; *Кондаурова Г.В.* Традиції вшанування Михайлом Грушевським видатних українських діячів (До історії створення портретних галерей в Науковому товаристві імені Шевченка та Історичній секції ВУАН) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). – Вип.10. – К., 2010. – С.307–318; *Ї ж.* Іконографія Михайла Грушевського // Національна та історична пам'ять: Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Вип.8. – К., 2013. – С.167–177; *Ї ж.* «Те, що залишається за кадром» (Фотодокументи Михайла Грушевського з колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – №10. – С.56–67.

³ *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.-упор.: С.Панькова, Г.Кондаурова.* – К., 2016. – 144 с.

⁴ Там само. – С.89 (друк на всю сторінку), 121 (каталог).

⁵ На фото бачимо 24 осіб, включаючи М.Грушевського. Логічно припустити, що й відбитків цієї світлин мало б бути не менше, тобто принаймні 24. Наразі ж відомостей про існування інших подібних відбитків не маємо, тому ця фотографія з Архіву НТШ-А винятково цінна.

⁶ У листі від 8 червня 2016 р. Ю.Добчанський зазначав: «[...] негайно даю дозвіл на копіювання. Це дуже важливе видання, й маю надію, що опублікування таких документів дасть іншим дослідникам поняття про унікальні матеріали, які зберігаються на наших діаспорних архівах. Ваш опис фотографії та додаткові інформації охоплюють багато деталей, про які мало хто знає. Тому прохаю Вас подати такі інформації повністю до відомо читачів» (з особистого архіву О.Юркової).

⁷ Надруковано: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.47, кн.1: Ювілейна грушевськіана / Упор. В.Тельвак. – Л., 2016. – Вклейка. Готується до друку у т.10, кн.3 (упор. О.Юркова).

академії наук (ВУАН). Тому вважаю за необхідне зупинитися на атрибуції фото детальніше⁸.

До 2015 р. ця світлина була відома винятково з публікації, здійсненої в 1960 р. в Нью-Йорку. Журналіст Микола Галій (1892–1971 рр.) провів копівку роботу з виявлення та копіювання праць М.Грушевського. Бібліограф, історик і літературознавець В.Дорошенко (1879–1963 рр.) відібрав найважливіші, на його думку, студії та здійснив їх мовну редакцію: уніфікував писані різними правописами розвідки й виправив друкарські помилки. Завдяки зусиллям цих людей до 25-річчя з дня смерті М.Грушевського вийшли друком його «Вибрані праці»⁹. У виданні було вміщено 8 світлин, у тому числі й колективне фото, атрибутоване як «Ювілей акад. М.Грушевського в Києві 3 жовтня 1926 р.», а опис сфотографованих осіб подано таким чином:

«Сидять в першому ряді зліва на право: 1. В.Ігнатієнко, 2. І.Щетківський, 3. О.Гермайзе*, 4. О.Грушевський*, 5. В.Щербина, 6. Ювілят, 7. В.Данилевич, 8. К.Кондратьєва, 9. М.Жуківська*, 10. М.Камінський*, 11. І.Кравченко* (оба останні комуністи). Стоять зліва на право: 12. О.Степанишина, 13. Денесенко*, 14. І.Мандзюк*, 15. М.Карачківський*, 16. С.Глядківський*, 17. Ф.Савченко*, 18. С.Глушко*, 19. Дружина Ф.Савченка, 20. Л.Шевченко, 21. К.Антипович, 22 і 23 невідомі. Немає на знімці: 1. К.М.Грушевської* (донька М.Грушевського), 2. С.М.Шамрая*, 3. П.Клименка*, 4. К.Копержинського*, 5. Юркевича*. Зазначені зіркою академіки й працівники УАН були звільнені в 1933 р. з Академії і заслани»¹⁰.

Із технічних причин фото було відтворено в тексті, а не на вклейці, тому якість відбитка не дуже добра, до того ж світлину подано неповністю: угорі, унизу та ліворуч знімок «обрізали», прибравши деталі інтер'єру. Підтекстівку подано з деякими помилками в іменах та прізвищах, двох осіб праворуч позначено як «невідомих». Насправді ж завдяки оригінальному відбитку вдалося встановити, що на фото неназваними залишилися троє. Серед позначених астериском (зірочкою) не було «академіків» (власне, «академіком» був лише М.Грушевський, В.Щербина був членом-кореспондентом ВУАН), і не всіх позначених співробітників М.Грушевського звільнили з ВУАН саме в 1933 р.

Ця публікація світлини, попри зазначені вади, була надзвичайно важливою. Чи не вперше вдалося побачити обличчя людей, які працювали разом із М.Грушевським у 1920-х рр. і через це зазнали репресій. Фотографію декілька разів републікували (в тому числі в Інтернеті) – зрозуміло, у ще гіршій якості та часто з простим відтворенням неточних відомостей, інколи вдавалися до «виокремлення» облич науковців для ілюстрування біографічних статей.

⁸ Попередньо про атрибуцію фотографії та долі вчених, які знялися з М.Грушевським, викладено: *Юркова О.* Унікальна світлина з ювілею Михайла Грушевського 1926 року // Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. – Ч.41 (57). – Нью-Йорк, 2016. – С.2–8.

⁹ Машинопис «Вибраних праць» із редакторськими правками зберігається в бібліотеці Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк).

¹⁰ Див.: Михайло Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Зібрав і упорядкував матеріали М.Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С.219.

Відсутність у «Вибраних працях» покажчика світлин та будь-яких згадок про ілюстрації до видання в машинопису утруднює виявлення джерела походження знімка. Але видається вірогідним, що для публікації в 1960 р. було використано згаданий оригінальний відбиток, який тоді ще до Архіву НТШ-А на зберігання не надійшов.

Зараз знімок зберігається в особовому фонді М.Грушевського поміж листів історика до його американського кореспондента українця Еміля Фариняка (1886–? рр.). Формально це тека №1 з листами М.Грушевського від 1922 р. (загалом у фонді 5 тек і 215 документів). За розміром фотографія невеличка, приблизно 11x15 см, у дуже доброму фізичному стані. На звороті світлини по її довжині залишилася широка смужка від старого клею, очевидно, раніше фотографія була вклеєна до альбому. Там же, на звороті, є напис простим олівцем: «Знімку з родинного архіву Михайла Карачківського учня Михайла Грушевського (по середині) передає НТШ в Нью-Йорку Оксана Драй Хмара Ашер. Грудень, 1991». До світлини зі звороту приклеєно американську просту різдвяну вітальну листівку, на якій цей напис (трохи підправлений і відредагований) подано іншим почерком синьою кульковою ручкою. Цей коротенький напис дав можливість реконструювати долю цього відбитка, адже в історії фонду даних про передачу світлини немає.

Фотографію зберіг та вивіз за кордон в еміграцію Михайло Федорович Карачківський (1899–1950 рр.) – на фото він стоїть четвертий ліворуч. У далекому 1924 р. його, уродженця с. Кормильча Кам'янецького повіту Подільської губернії, через «відсутність марксістського світогляду» виключили з аспірантів Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри народного господарства та культури Поділля, тож М.Карачківський переїхав до Києва. Тут він долучився до роботи щойно створеної акад. М.Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (НДКІУ), а в 1925 р. був офіційно затверджений аспірантом. Згодом М.Карачківський став співробітником інших Історичних установ ВУАН, зокрема Комісії старої історії України та Українсько-молдавської комісії, працював також у редакції наукового часопису «Україна», що його видавав М.Грушевський у 1924–1930 рр. М.Карачківський належав до грона «грушев'янців» – учнів знаного історика – і не боявся про це відкрито говорити навіть на початку 1930-х рр. у розпал більшовицьких «чисток» академії.

Звісно, даром це йому не минулося: у 1933 р. М.Карачківського звільнили з ВУАН. Він полишив історію та почав викладати географію в київських школах. Імовірно, зміна фаху сприяла тому, що М.Карачківському пощастило уникнути репресій, попри те, що його прізвище доволі часто фігурувало у слідчих справах його колишніх колеґ серед діячів різних «контрреволюційних організацій», сфабрикованих ДПУ УРСР.

У 1941 р. М.Карачківський залишився в окупованому німцями Києві. Як свідчать документи його невеличкого особового фонду в Архіві-музеї ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США (УВАН), якийсь час у 1941–1943 рр. він працював у Київській обласній управі та Шевченківській районній управі міста, одночасно декілька місяців у

1941–1942 рр. був науковим співробітником, ученим секретарем і навіть виконував обов'язки директора Інституту історії України Української академії наук в окупації¹¹.

У 1942 р. Карачківський був висвячений на священника УАПЦ. Так зреалізувалась його давня мрія, адже свою вищу освіту він почав у 1918 р. на богословському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Проте після приходу більшовиків факультет закрили й М.Карачківський продовжував навчання на історичному відділенні історично-філологічного факультету тепер уже інституту народної освіти.

У 1944 р. він виїхав в еміграцію. Із 1945 р. перебував у таборі для переміщених осіб у Ганновері (Німеччина), де викладав богословські дисципліни в різних таборових школах. Нарешті 1949 р. М.Карачківський вибором дозвіл на виїзд до США, однак скористатися ним йому не судилося: дослідник помер 1 січня 1950 р.¹² До Сполучених Штатів виїхала його вдова Олена Петрівна Карачківська (уроджена Длугопольська) разом зі своєю старшою сестрою, удовою знаного поета та літературознавця М.Драй-Хмари – Ніною Петрівною та племінницею Оксаною. Після смерті Олени Петрівни в 1987 р.¹³ невеличкий архів її чоловіка, що його вона вивезла до Америки, передали на зберігання в УВАН, проте фотографії залишились у родині. Одну з них – групову світлинку учнів та співробітників М.Грушевського – у 1991 р. племінниця Карачківських Оксана Драй-Хмара-Ашер передала до Архіву НТШ-А.

Вірогідно, саме «з голосу» Олени Карачківської, яка добре знала київських колег її покійного чоловіка, і було записано імена вчених під час публікації світлини в 1960 р. Утім М.Галій та В.Дорошенко, поклавшись на Олену Петрівну, не звірили написання прізвищ зі вповні доступними їм тоді джерелами, зокрема часописом «Україна», де учні та співробітники Історичних установ ВУАН згадувалися неодноразово. Зрештою проведена ними в 1959–1960 рр. робота значно полегшила сучасну атрибуцію, і визначення, хто є хто на даній світлинці виявилось наразі чи не найлегшою справою.

Найбільше на фото вражають люди. 23 особи сидять та стоять навколо М.Грушевського. Усі гарно вбрані. Майже всі чоловіки в костюмах із краватками, дехто навіть у костюмі-трійці. Жінки із зачісками, у костюмах та сукнях, на шафці праворуч лежать їхні капелюшки. Проте, незважаючи на врочисту мить, ніхто з них не усміхається, більше того, науковці виглядають засмученими та змученими. Чому? Це традиційний для українців вираз обличчя під час фотографування? Чи перед тим відбулась якась сумна подія, що вплинула на їхній настрій? Або, можливо, вони відчували майбутні репресії проти себе саме через те, що були «грушев'янцями»?..

¹¹ Див.: Архів-музей ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США. – Ф.212 (Карачківський Михайло Федорович).

¹² Про М.Карачківського докл. див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С.148, 151–152, 232–234, 260; *Мацько В.* Білий цвіт на калині. – Хмельницький, 2001. – С.43–44; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / Упор. В.А.Просалової. – Донецьк, 2012. – С.189.

¹³ [Повідомлення про літургію та панахиду за спокій душі Олени Карачківської] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1987. – 5 грудня. – С.3.

На фото – чи не найближче коло М.Грушевського на той час: співробітники й аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України та працівники редакції часопису «Україна». Одиниці з них не зазнали репресій. Варто бодай коротко розповісти про цих людей.

Першим ліворуч сидить Варфоломій Ігнатієнко (1892–1937 рр.) – один із провідних співробітників Українського науково-дослідного інституту книгознавства. У 1924–1927 рр. був аспірантом НДКІУ. Заарештований 1 вересня 1937 р. за начебто «належність до Української контрреволюційної організації», а вже 11 листопада розстріляний, його майно конфісковане, дружина з дітьми вислани¹⁴.

Другий ліворуч – відомий громадський діяч Іван Щітківський (1866–1942 рр.). До революції – активний гласний Київської міської думи, голова Комітету зі спорудження пам'ятника Т.Шевченкові в Києві, у 1920-х рр. – співробітник редакції журналу «Україна». Помер під час окупації Києва, похований на Байковому кладовищі неподалік від М.Грушевського¹⁵.

Далі сидить український історик єврейського походження, громадський діяч, керівник секції НДКІУ Осип Гермайзе (1892–1958 (?) рр.). Уперше заарештований ДПУ УСРР у липні 1929 р. за сфабрикованою «справою Спілки визволення України», засуджений до 5 років суворої ізоляції. Покарання відбував в Ярославському політизоляторі на Соловках. Із 1934 р. перебував на засланні у Саратовській області. У 1937 р. вдруге опинився за ґратами, був засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1944 р. знову отримав 10-річний термін. Помер у місцях ув'язнення, точна дата та місце смерті невідомі¹⁶.

По ліву руку від О.Гермайзе бачимо молодшого брата акад. М.Грушевського – історика та літературознавця, громадського діяча Олександра Грушевського (1877–1942 (?) рр.). Йому в той час не було й п'ятдесяти років, але на фото він виглядає значно старшим. Із 1919 р. очолював Комісію ВУАН для складання історично-географічного словника української землі, із 1924 р. керував секцією НДКІУ. Був звільнений з академії у серпні 1933 р., а через 5 років, у серпні 1938 р., заарештований як «один із керівних учасників націоналістичної терористичної організації». Поваги й визнання заслуговують його стійкість і мужність. Незважаючи на восьмимісячні допити, 61-літній учений відкидав усі висунуті проти нього звинувачення. Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання історик відбував покарання у Павлодарі (Казахстан). Досі не встановлено ані точної дати його смерті, ані місця вічного спочинку¹⁷.

¹⁴ Див.: Ковальчук Г.І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936). – К., 2015. – С.447–450.

¹⁵ Див.: Друг О.М., Малаков Д.В. Особняки Києва. – К., 2004. – С.672–679.

¹⁶ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.218–219; Марочко В. «Де тепер О.Гермайзе, що з ним...» // Пам'ять століть. – 2005. – №2. – С.81–85 та ін.

¹⁷ Див.: Пиріг Р.Я. Рідний брат Михайла Грушевського // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.89–93; Верба І. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.131–148; Клейцун Л.В. Доля Олександра Грушевського // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.9. – К., 1999. – С.372–385; Матяш І.Б. Останній автограф Олександра Грушевського // Архіви України. – 2002. – №1/3. – С.268–270; Приходько Л. Олександр Грушевський – дослідник історії України // Студії з

По праву руку від М.Грушевського сидить найстарший на цій світлині – педагог, історик, громадський діяч Володимир Щербина (1850–1938 рр.). Член-кореспондент ВУАН із 1925 р., дійсний член НДКІУ¹⁸. Щасливо уникнув репресій через свій надто поважний вік. Йому навіть удалося заплутати всіх із датою свого відходу у Вічність – він помер наприкінці 1938 р.¹⁹, хоча офіційною датою його смерті вважається 1936 р.²⁰

Ювіляра Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) репресії також не оминули. У 1931 р. він був заарештований у вигаданій «справі Українського національного центру», а після звільнення позбавлений права повернутися до України. Проживав у Москві в так званому «почесному засланні»²¹.

Василь Данилевич (1872–1936 рр.) – історик, археолог, громадський діяч. Дійсний член НДКІУ до 1929 р., потім викладав у київських вишах. Один із небагатьох, кого репресії безпосередньо не зачепили²².

Четверта праворуч сидить Катерина Кондратьєва (1881–1960 рр.). У 1920-х рр. вона працювала в Історичних установах, була особистою друкаркою М.Грушевського. Зберегла рукописи його «Споминів»²³.

Третя праворуч – Марія Жуковська (1894 – (після 1932?) рр.), удова військового міністра УНР Олександра Жуковського. У 1925–1930 рр. була секретарем, бібліотекарем, друкаркою у НДКІУ, працювала також у редакції «України». «Вичищена» з ВУАН у 1930 р. Заарештована у січні 1931 р. й понад рік перебувала в київській в'язниці, відмовляючись обмовляти як себе, так і інших. Звільнена в березні 1932 р. із забороною проживати у дванадцяти містах впродовж трьох років. Подальша її доля невідома²⁴.

По ліву руку від М.Жуковської сидить історик, аспірант НДКІК Василь Камінський (1899 – (після 1940?) рр.). Після закінчення аспірантури, маючи в кишені партійний квиток, він одразу почав професорувати в київських вишах, а в 1930–1932 рр. ще й завідував Київським обласним історичним архівом. У рік Голодомору його кар'єра по партійній лінії швидко пішла вгору: він був призначений начальником політвідділу МТС на Вінниччині, згодом

архівної справи та документознавства. – Т.11. – К., 2004. – С.238–247; Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 663 с. та ін.

¹⁸ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.263.

¹⁹ Див. лист Н.Д.Полонської-Василенко до Д.М.Петрушевського від 3 листопада 1938 р. (Архів Російської академії наук. – Ф.493. – Оп.3. – Д.170. – Л.150).

²⁰ Див.: Тороповська Т.М. «Київський Нестор істориків...»: архівні документи до біографії Володимира Щербини // Архіви України. – 2003. – №1/3 (251). – С.177–182; Железко А.М. Володимир Щербина – дослідник київської старовини // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.21. – К., 2012. – С.178–186 та ін.

²¹ Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 447 с.; Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С.175–204; Його ж. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ. – Т.ССLXV: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2013. – С.151–179 та ін.

²² Див.: Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність Василя Данилевича. – Ніжин, 2013. – 163 с. та ін.

²³ Див.: Білокінь С. Видання «Споминів» М.Грушевського: історія рукопису та видання // Український археографічний щорічник. – Вип.15. – К., 2010. – С.697–713 та ін.

²⁴ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії... – С.229–230.

став секретарем райпарткому. Утім це не вберегло його від репресій. В останній день 1937 р. В.Камінського заарештували. Засуджений до 5-річного ув'язнення. Покарання відбував у карельському таборі. Із початком німецько-радянської війни його сліди загубилися²⁵.

Крайній праворуч, у гімнастерці, сидить Іван Кравченко (1899–1953 рр.) – історик, аспірант НДКІУ, «нав'язаний» М.Грушевському всупереч його бажанню. Подейкували, що І.Кравченко був одним із секретних співробітників ДПУ УСРР і писав доноси на М.Грушевського та своїх колеґ. Після закінчення аспірантського стажу він і далі працював у ВУАН, проте вже не в Історичних установах М.Грушевського – підробляв у різних київських архівах, згодом перейшов на роботу до Центральної наукової бібліотеки. У 1930-х рр. історик «уславився» як один із провідних критиків «фашистських концепцій Грушевського та його школи». Під час війни перебував в евакуації, викладав у вишах. У 1944 р. його, як активіста, послали допомагати «радянізувати» Чернівецький державний університет. Там І.Кравченко вже як член ВКП(б) пройшов шлях від викладача історії СРСР до професора, згодом став деканом історичного факультету й, нарешті, проректором університету. У 1952 р. повернувся до Києва, очолив кафедру у фінансово-економічному інституті, однак невдовзі раптово помер²⁶.

Крайня ліворуч стоїть Оксана Степанишина (1895 – (після 1942?) рр.) – історик, аспірантка, згодом наукова співробітниця НДКІУ. Звільнена з ВУАН у серпні 1933 р. Після цього достеменної інформації про її життя немає, відомо лише, що вона залишалася близькою до родини Грушевських, а під час німецької окупації Києва була директоркою жіночої гімназії. У грудні 1942 р. в Київському будинку вчених О.Степанишина виголосила доповідь про останні роки життя акад. М.Грушевського, що пізніше вийшла як стаття у львівській газеті «Наші дні». Імовірно, дослідниця виїхала в еміграцію²⁷.

Другий ліворуч стоїть історик, етнолог, музейник Василь Денисенко (1896–1964 рр.). Аспірант та науковий співробітник НДКІУ. У 1933 р. звільнений з академії наук через те, що був учнем М.Грушевського і «стояв на класово-ворожих позиціях» (не врятувало й селянське походження). Рятуючись від переслідувань, виїхав з України, працював в етнографічних експедиціях на Крайній Півночі, був директором Салехардського окружного заполярного музею. Очевидно, що його перебування поза межами республіки забезпечило науковця від репресій. По війні на запрошення акад. М.Рильського повернувся до Києва, працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Наприкінці 1940-х рр. через арешт свого сина Ігоря у справі ОУН знову вимушено залишив Україну, перебравшись цього разу до далекої Туви (РРФСР). Згодом повернувся – спершу до Миколаєва, а потім і до Києва²⁸.

²⁵ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії... – С.232.

²⁶ Там само. – С.240–242.

²⁷ Там само. – С.255–256.

²⁸ Див.: Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – С.315–316; Денисенко І. Уривки з минулого. – К., 2005. – 256 с.; Саєнко В.М., Козир В.В. Історик школи Грушевського Василь Денисенко: усна традиція та писемна біографістика // Музейний вісник. – 2014. – №14. – С.286–293 та ін.

Наступний на світлині – історик Іван Мандзюк (1897 – (після 1941?) рр.). Одразу після повернення М.Грушевського з еміграції в 1924 р. І.Мандзюк зголосився до праці в новоствореній НДКІУ. Для нього та ще кількох молодих науковців, зокрема й М.Карачківського, М.Грушевський навіть вигадав позицію «кандидат в аспіранти», що фінансово ніяк не забезпечувалась, але давала право брати участь у роботі кафедри. Далі впродовж 5 років кандидатуру І.Мандзюка подавали до Наркомату освіти на затвердження аспірантом, проте всі спроби були марними. Зрештою М.Грушевський узяв молодого дослідника коректором до редакції «України» та залучив до роботи в Археографічній комісії ВУАН. У вересні 1929 р. історика заарештували у «справі Спілки визволення України». Попри те, що на допитах І.Мандзюк уперто заперечував свою належність як до «СВУ», так і до будь-якої іншої «контрреволюційної організації», його засудили до примусового вислання з республіки із забороною проживати в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Кубані й у прикордонній смузі впродовж 3 років. Під час заслання жив у Воронежі. Після повернення до Києва повторно був заарештований у 1936 р. та засуджений до 5 років таборів. Покарання відбував на Колимі²⁹. Імовірно, йому того разу пощастило вижити, адже його особову табірну справу було знищено в 1955 р. (так зазвичай робили, коли людина звільнялася з місць ув'язнення)³⁰. Поки що додаткових даних про науковця ми не маємо.

Четвертий ліворуч стоїть Михайло Карачківський (1899–1950 рр.). Про його долю йшлося вище.

За В.Щербиную стоїть історик та етнолог Павло Глядківський (1896–1979 рр.) – кандидат в аспіранти, аспірант і науковий співробітник НДКІУ, потім співробітник Культурно-історичної комісії ВУАН. У серпні 1933 р. звільнений з академії за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки». До наукової праці талановитий і багатообіцяючий дослідник більше не повертався. Працював на будівництві цукрового заводу на Воронежчині, викладав загальноосвітні предмети в різних київських навчальних закладах. Під час окупації працював у Києві у видавництві, учителював. У жовтні 1943 р. разом із родиною та іншими мешканцями міста примусово вивезений до Німеччини. Після війни П.Глядківський повернувся на Одещину, де жила його мати, знову вчителював. Заарештований у 1949 р. та звинувачений у співпраці з «відомим українським буржуазним націоналістом Грушевським» (через 15 років по його смерті!) та в «пособництві окупантам». Засуджений до 10 років таборів без конфіскації майна через його відсутність. Після звільнення у вересні 1954 р. повернувся на Одещину, і лише у 1975 р. переїхав у Київ до сина³¹.

За спиною М.Грушевського стоїть його особистий секретар, історик і публіцист Федір Савченко (1892 – (1938?) рр.). Був знайомий із М.Грушевським ще з

²⁹ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.243–245.

³⁰ Дані про знищення особової справи І.Д.Мандзюка отримано у червні 2016 р. від Управління Міністерства внутрішніх справ по Магаданській області у відповідь на два запити Науково-інформаційного центру «Меморіал» у Санкт-Петербурзі. За безкорисливу допомогу в пошуку даних про І.Д.Мандзюка щиро дякую співробітникам Санкт-Петербурзького «Меморіалу», зокрема Ірині Фліге та Євгеній Кулаковій.

³¹ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.220–223.

емігрантських часів. Повернувся з еміграції восени 1924 р. й відразу долучився до наукової роботи під проводом визначного вченого. Заарештований у березні 1931 р. у «справі Українського національного центру», головою якого чекісти намагалися зробити М.Грушевського. Засуджений до 5 років позбавлення волі, які провів у Суздальському та Ярославському політизоляторах. Після звільнення в 1936 р. Ф.Савченко переїхав до Саратова, де вчителював, однак уже наступного року разом з іншими українськими засланими науковцями, зокрема О.Гермайзе, був знову арештований. Подальша доля Ф.Савченка невідома. Імовірно, він загинув під час слідства або в ув'язненні у середині 1938 р.³²

Ліворуч від портрета ювіляра стоїть історик Сильвестр Глушко (1896–1961 рр.). Один із перших аспірантів М.Грушевського, науковий співробітник НДКІУ, інших Історичних установ. Заарештований у лютому 1933 р. у сфабрикованій «справі Української військової організації», засуджений до 5 років таборів. Покарання відбував у Комі АСРР. Після звільнення в 1937 р. залишився там працювати вільнонайманим. У лютому 1941 р. за сумлінну працю з С.Глушка зняли судимість і пов'язані з нею обмеження, але за декілька місяців його знову затримали, понад рік він провів у в'язниці. Після того далі жив і працював в Іжевську (Удмуртська АРСР). У 1956 р. важкохворим вийшов на пенсію. Після реабілітації 1958 р. повернувся до УРСР, жив в Ірпені біля Києва³³.

Ольга Савченко (1891 – (після 1940?) рр.) – дружина Федора Савченка, викладачка. До 1940 р. жила у Саратові, намагаючись дізнатися бодай щось про свого чоловіка, останню звістку від якого отримала влітку 1938 р.³⁴ Подальша її доля невідома.

По ліву руку від О.Савченко стоїть етнограф-фольклорист Людмила Шевченко (1895–1969 рр.) – онука рідного брата Т.Шевченка. М.Грушевський опікувався нею з 1910 р., улаштувавши її до Перемишльського дівочого лицю та сплачуючи рахунки за навчання. Із 1920-х рр. працювала в Академії наук – спочатку в Історичних установах М.Грушевського, згодом в інститутах історії матеріальної культури й мистецтвознавства, фольклору та етнографії³⁵.

Другий праворуч стоїть історик, аспірант НДКІУ Кость Антипович (1899 – (1949?) рр.). Після завершення аспірантського стажу з 1929 р. викладав у Київському інституті народної освіти та працював у різних історичних комісіях ВУАН під керівництвом акад. Д.Багалія та проф. О.Оглоблина, згодом – в Історико-археографічному інституті ВУАН, Всеукраїнському музейно-му городку. Є непевні згадки про його арешт у 1935 або 1936 рр. Вірогідно,

³² Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С.350–354, 487, 491–494 та ін.

³³ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.219–220.

³⁴ Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. – С.630–632, 667–668, 673–674; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С.169, 354, 487.

³⁵ Див.: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.260–261; Боряк О.О. З рукописних фондів ІМФЕ: матеріали до «жіночих студій» у польових записах Людмили Шевченко // Архіви України. – 2001. – №1/2. – С.42–56; *Ті ж.* Наукова й польова діяльність етнографа Людмили Шевченко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.16. – К., 2009. – С.8–17 та ін.

за якийсь час його звільнили (чи заслали?): історик переїхав до м. Енгельс (Республіка німців Поволжя, зараз Саратовська обл. РФ), де викладав у місцевих вишах³⁶. Упевнитись, що на фотографії саме він, допомогла інша його світлина, що збереглась³⁷.

Крайній праворуч стоїть історик та етнолог Тодор Гавриленко (1899–1939 рр.) – кандидат в аспіранти, аспірант НДКІУ. У першій половині 1930-х рр. працював в Інституті історії матеріальної культури ВУАН, з якого був звільнений у 1936 р. за «протягування антимарксистських концепцій». У червні 1937 р. заарештований та засуджений до 5 років таборів. Помер в ув'язненні у Сиблагу НКВС³⁸. Т.Гавриленка пощастило впізнати завдяки фотографіям, які збереглись у родині його доньки – Дії Тодорівни Вакуленко. Вона та її син Максим одразу впізнали батька й діда на цій колективній світлині³⁹.

У третьому ряду за спиною Л.Шевченко стоїть історик, археограф, літературознавець Микола Ткаченко (1893–1965 рр.) – аспірант, науковий співробітник НДКІУ та Історично-географічної комісії, керівник Археографічної комісії ВУАН у 1931–1933 рр. У 1928 р. був заарештований та провів 8 місяців у в'язниці за «контрреволюційну діяльність». Після звільнення без зволікань і вагань відновлений М.Грушевським на всіх попередніх посадах. У серпні 1933 р. звільнений із ВУАН «як класовий ворог» (син селянина!). У 1930-х рр., не полишаючи наукової праці, учителював. Перед самою війною став науковим співробітником Інституту української літератури ім. Т.Шевченка. В евакуації в Уфі у 1942 р. вже як науковець Інституту історії та археології АН УРСР М.Ткаченко захистив кандидатську дисертацію. По війні працював у різних академічних інститутах. У 1964 р. захистив докторську дисертацію на тему «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні». По суті, це була проблема, яку він досліджував ще на кафедрі М.Грушевського⁴⁰. Ідентифікувати М.Ткаченка на світлині 1926 р. стало можливим лише завдяки його фотографії з архівно-слідчої справи 1928 р.⁴¹

Історика, архівіста, археографа Володимира Євфимовського (1899–1942 рр.) за спинами К.Антиповича та Т.Гавриленка на світлині ледь-ледь видно, хіба що блищать скельця окулярів. Саме ці окуляри й допомогли його «впізнати». Короткозорий історик носив їх постійно, що видно на всіх фотографіях, які збереглися в родинному архіві⁴². Аспірант, науковий співробітник НДКІУ та Археографічної комісії ВУАН. Разом зі ще одним аспірантом М.Грушевського – Віктором Юркевичем (на світлині його немає) багато місяців провів у Москві, опрацьовуючи матеріали для своїх промоційних студій та допомагаючи М.Грушевському збирати документи для «Історії України-Руси».

³⁶ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.210.

³⁷ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.342. – Арк.54.

³⁸ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.213–214.

³⁹ Лист М.Вакуленка до О.Юркової від 3 грудня 2015 р. (з особистого архіву О.Юркової).

⁴⁰ Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри... – С.256–258.

⁴¹ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.69709 (архівно-слідча справа М.М.Ткаченка).

⁴² У 2011 р. онук В.Євфимовського Міхаїл Валдаєв (м. Санкт-Петербург) дозволив зробити цифрові копії фотографій із родинного архіву, за що висловлюю йому щире вдячність.

Із 1930 р. жив у Харкові, працював в архіві, викладав у вишах. У 1933 р., рятуючись від репресій, виїхав із родиною з України. Працював архівістом у Новгороді та Ленінграді, публікувався в архівній періодиці. На початку 1942 р. помер у блокадному місті від голоду⁴³.

Окрім ідентифікації зображених на знімку людей важливе значення має й атрибуція місця, де зроблено світліну. Роздивімося фото уважно. Кімната виглядає просторою, адже змогла вмістити щонайменше 25 осіб – 24 науковця розмістилися навколо великого, застеленого килимом, столу, а у протилежному кутку стоїть фотограф, через об'єктив камери якого ми «дивимось» на «грушев'янців». Саме приміщення має незвичне планування. По різних стінах одного кутка розташовані майже впритул одна до одної дві високі двійчаті фільончасті двері. Невисока шафка затуляє двері праворуч, проходу через них немає. Зліва в кімнату через невидиме вікно (вікна?) проникає сонячне світло, відбиваючись на кількох особах по ліву сторону та залишаючи яскраву смугу на килимі, що покриває стіл. У стіну ліворуч посередині вбудовано обкладену білими кахлями піч. По боках від стелі до підлоги вона обрамована плиткою з меандровим орнаментом. Стіни кімнати обклеєні явно не дешевими шпалерами з ромбічним візерунком із ромашками. Паркет у кімнаті штукований, складається з квадратів із кількома восьмикутниками всередині.

Якщо припустити, що фото справді зробили, як було зазначено в підтекстівці під час першої публікації світліни, 3 жовтня 1926 р., коли в Київському інституті народної освіти (КІНО) відбувались урочистості з нагоди ювілею М.Грушевського⁴⁴, то найочевиднішим місцем для фотографування видається одна з аудиторій вишу. Однак у КІНО – колишньому Київському університеті (зараз це Червоний корпус Київського національного університету ім. Т.Шевченка (КНУ)) – можна уявити високі двері та штукований паркет, проте аж ніяк не обклеєні шпалерами стіни. Дореволюційні світліни університетських інтер'єрів відсутність шпалер підтверджують.

Неподалік від КІНО знаходилась і Всенародна бібліотека України (ВБУ) – сучасний Жовтий корпус КНУ, а до революції – 1-ша київська чоловіча гімназія. Напередодні врочистостей у великій залі ВБУ, де час від часу відбувалися різні академічні зібрання, улаштували виставку творів ювіляра. Зробити колективну фотографію можна було й там, проте у ВБУ теж не було обклеєних шпалерами стін, що також засвідчують наявні фотографії дореволюційних інтер'єрів гімназії.

Ще одним імовірним місцем для фотографування було приміщення Історичної секції в будинку ВУАН по вул. Короленка (таку назву в 1922–1942 рр. носила нинішня вул. Володимирська), 54. Колишній будинок пансіонату графині Левашової, облаштований для дівчат, міг похвалитися високими фільончастими дверима та навіть шпалерами (правда, з іншим візерунком),

⁴³ Див.: Юркова О. Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк // Архіви України. – 1998. – №1/6. – С.45–53; Коваленко О.Б., Юркова О.В. Євфимовський Володимир Степанович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С.221–222.

⁴⁴ Про перебіг ювілейних заходів 3 жовтня 1926 р. див.: Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.33–38.

однак не мав жодного приміщення з таким нестандартним, як на фото, розташуванням дверей і вузькими укосами.

Власне, саме нетрадиційне планування кімнати, зафіксоване на світлинці, і дало змогу після довгих пошуків визначитись з адресою. Виявилося, що фото зроблене в будинку по вул. Короленка, 37/29. Цей будинок має довгу історію. Почали його споруджувати ще в 1860-х рр. як двоповерхову будівлю з основним фасадом по вул. Малопадвальної. Потім новий власник садиби надвірний радник О.Таргоні в 1885–1897-х рр. зробив триповерхові прибудови по вул. Малопадвальної і Володимирській (архітектор В.Куликовський). Будинок набув Г-подібного вигляду⁴⁵. Перед революцією власник споруди вчергове змінився – ним став адвокат С.Жеромський. У березні 1918 р., коли за постановою Київської міської думи проходив облік усіх мешканців київських будинків, у будівлі Жеромського на розі Володимирської та Малопадвальної було 14 повноцінних квартир, які мали від трьох до восьми кімнат, кухні та ванні. Ще у 16 розташованих у напівпідвалі однокімнатних помешканнях жили родини прислуги, двірника, швачки, кухарки, а також пекарі, листоноші та ін. Нумерація квартир була суцільною й починалася з вул. Малопадвальної⁴⁶.

У 1925 р. цей будинок завдяки зусиллям М.Грушевського став, за сучасною термінологією, академічним офісно-житловим комплексом. Виглядало це так. Академічні інституції отримували багатокімнатні квартири, де розміщували свої робітні, зали засідань, бібліотеки; там же в окремих кімнатах жили співробітники цих установ. Зокрема у квартирі, яку зайняв Кабінет музичної етнографії, проживав її керманіч – музикознавець-фольклорист К.Квітка; при кафедрі експериментальної зоології та Біологічному інституті ім. Ф.Омельченка мешкав зоолог І.Шмальгаузен⁴⁷.

Квартиру 12-а⁴⁸ було виділено для Історичних установ М.Грушевського. Вона розташовувалася на другому поверсі прибудованого в 1897 р. флігеля по вул. Володимирській. Згідно з описом 1918 р., у помешканні було сім кімнат, два передпокої, кухня, кімната для прислуги, а також туалет. Сім вікон виходили на Володимирську, ще п'ять – у двір. Найбільшою була зала з балконом та чотирма вікнами на вул. Володимирську. Із неї можна було вийти в передпокій до парадних сходів, пройти до кутової кімнати з одним вікном на Володимирську; три двері навпроти вікон вели до внутрішнього передпокою, трьох кімнат із вікнами у двір і далі до кухні та туалетної кімнати, а також до чорного ходу на двір. В одній зі стін зали було змонтовано обкладену кахлями пічку. Винаймала цю квартиру в 1918 р. вдова інженера Ванда Бімеславівна Касецька. Дві кімнати квартири вона здавала у суборенду⁴⁹. Про долю В.Касецької після 1918 р. відомостей немає.

⁴⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДА м. Києва). – Ф.163. – Оп.41. – Спр.2884. – 23 арк.

⁴⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.306. – Арк.76–79.

⁴⁷ Білокінь С., Кальницький М., Панькова С. Житловий будинок 2-ї пол. ХІХ ст., в якому проживали відомі вчені та громадсько-політичні діячі, містилося видавництво «Час» (іст.). Володимирська, 37/29 // Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т.: Київ: Кн.1, ч.1: А–Л. – К., 1999. – С.270–271.

⁴⁸ У дореволюційному Києві в багатоквартирних будинках зазвичай були літерні помешкання 12-а й не було квартир під номером 13 – забобонні кияни уникали «нещасливого» числа. У вцілених старих будинках така нумерація досі збереглася.

⁴⁹ ДА м. Києва. – Ф.163. – Оп.6. – Спр.306. – Арк.76 зв. – 77.

У 1920-х рр. кількість кімнат у квартирі зросла простим поділом більших приміщень на менші. Коли сюди заїхали Історичні установи М.Грушевського, частина великої зали (два вікна та балкон) із пічкою стала залом засідань. Саме тут і було зроблено ювілейну фотографію 1926 р. Іншу частину зали із двома вікнами та кімнату на одне вікно перетворили на робочі кабінети, що час від часу ставали кімнатами для гостей. У кімнатках, які виходили вікнами у двір, оселилися подружжя Савченків та М.Жуковська⁵⁰.

Літературознавець К.Студинський, який спеціально приїздив на відзначення 60-річчя М.Грушевського, описував це помешкання так: «[...] у [...] будинку Академії при вул. Короленка ч. 37, де містяться історична Секція і редакція “України”. Це головний варштат праці акад. Мих. Грушевського. Тут приміщена підручна бібліотека, у двох кімнатах відбуваються засідання чотирнадцяти установ наукових, які веде вмілою рукою великий організатор наукової праці»⁵¹. У цьому помешканні Історичні установи розміщувалися до 1928 р., коли переїхали в будинок поряд по вул. Короленка (Володимирській), 35. Савченки й Жуковська проживали у кв. 12-а до часу арешту.

Фотографія 1926 р. дає нам можливість поглянути й на вмеблювання кімнати. Стіл, навколо якого розмістилися співробітники Історичних установ, напрочуд дивної форми, що навіть наводить на думку про рояль або й цимбали. Він має розкішні різні ніжки та декоровану виїмку. Вивчення інвентарних описів майна Історичної секції, зроблених у 1925–1928 рр., дає підстави припустити, що йдеться про стіл, описаний так: «223. Стіл для залі засідань розм. 5 арш. 9 вер. х 1 арш. 8 верш.», оцінювався він у 225 руб.⁵² Якщо аршини й вершки перевести в метричну систему, то вийде, що стіл мав розмір приблизно 4 х 1 м. Що з ним стало після того, як із квартири виїхала Історична секція, поки що не з'ясовано.

Декілька слів варто сказати і про килим, яким укрито стіл. Точних даних про нього не маємо, та й визначити за фотографією його малюнок дуже важко. Утім колекцію з 18 старовинних українських килимів, що належала Історичній секції, зафіксовано в інвентарях як 1925–1928 рр., так і у складеному І.Щітківським 2 лютого 1932 р.⁵³ Труднощі в ідентифікації килимів спричиняють їх занадто поверхові описи та фіксація розмірів у двох системах мір – упродовж 1925–1928 рр. в аршинах і вершках, а 1932 р. – у метрах. Зважаючи на розмір столу, це може бути килим «чорний, кайма

⁵⁰ Реконструйовано за поповерховими планами будинку 1940 та 1952–1953 рр., зробленими під час ремонтних робіт і повоєнної надбудови корпусу по вул. Володимирській на два поверхи. Різниця у планах квартир першого, другого та третього поверхів, зафіксовані на плані печі та дверні прорізи дають можливість впевнено стверджувати, що Історичні установи М.Грушевського містилися саме у квартирі 12-а на другому поверсі. Нині тимчасові переділи, що існували в 1920–1930-х рр., демонтовані, конструктивні особливості збережені. Зараз квартиру винаймає Центр німецької культури «Відерштраль», співробітники якого люб'язно дозволили ознайомитися з плануванням помешкань (див.: ДА м. Києва. – Ф.Р-330. – Оп.1. – Спр.2377; Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.917).

⁵¹ *Студинський К.* З побуту на Радянській Україні: На маргінесі правописної конференції // Діло (Львів). – 1927. – 20 липня. – С.2.

⁵² Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Од.зб.1487–1488. – Арк.10 зв.

⁵³ Там само. – Од.зб.1487–1488, 1490–1493.

геометр. малюнок (Кат[ерини] Мих[айлівни]» розміром 4,70 x 1,21 м, або ж килим «фон чорний і кайми пришиті чорні, орнам. геометр.» розміром 4,40 x 1,40 м⁵⁴. Усі інші килими мають значно менші розміри. Де зараз знаходяться речі з колекції Історичної секції, і чи взагалі збереглися вони – поки що не встановлено.

Привертає увагу на світлині й великий фотопортрет М.Грушевського, який розміщено на мольберті за ювіляром трохи праворуч від нього. Зображення прикрашене як ікона – вишитим рушником, зеленим листям і живими квітами (очевидно, гілками фікусу та великими хризантемами). Фотопортрет, зроблений спеціально для ювілейних урочистостей, визначному історичному передодні подарували його колеги. Сьогодні його можна побачити в Історико-меморіальному музеї М.Грушевського в Києві на вул. Паньківській, 9⁵⁵. Рушник, що уквітчує портрет, спеціалісти атрибутують як типовий полтавський виріб XVIII–XIX ст., вишитий червоними нитками декоративним швом. Коли було зроблено фото та хто саме знімав М.Грушевського, поки що не з'ясовано. У касовій книзі Історичної секції за листопад 1926 р. є загадковий запис про виплату 15 руб. якомусь «фотографу Бутковському»⁵⁶. Лише як одне із припущень можна розглядати ймовірність запрошення до зйомки когось із братів-фотографів Мирона чи Леона Бутковських, котрі спеціалізувалися на портретних, репортажних, групових фото та працювали «на замовлення» у великих містах, у тому числі в Києві. Від 1940 р. їхній слід губиться⁵⁷. Під питанням залишається, чи фотографував Бутковський самого М.Грушевського, чи зробив групову зйомку, чи взагалі виконував щось геть інше.

На фото кімнати на стіні ліворуч від печі на шпалерах бачимо частину адміністративної мапи УСРР, праворуч прямо на шпалерах прикріплено кнопками оголошення, такі ж оголошення висять на дверях. У приміщенні чимало кімнатних рослин. Фрагмента мапи на фотографії (прочитується її назва, чітко видно герб УСРР) виявилось достатньо для ідентифікації. Називалася вона «Адміністраційна карта Української Соціалістичної Радянської Республіки» та подавала адміністративно-територіальні межі станом на 1 жовтня 1925 р., причому включно з тими територіями, які було щойно передано від Білоруської СРР та Російської СФРР до складу УСРР і ще навіть не розподілені між адміністративними одиницями республіки. Мапа також унікальна тим, що стала першою картографічною публікацією радянської України у статусі офіційного видання⁵⁸. Наявність мапи зафіксував також інвентарний опис. У запису від 30 вересня 1926 р. під номером 85 значиться «Мапа України адміністраційна (Накл. №423)» ціною 1 руб. 25 коп.⁵⁹

⁵⁴ Там само. – Од.зб.1490–1493. – Арк.3.

⁵⁵ Див.: *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського.* – С.121.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.1945. – Арк.5.

⁵⁷ Див.: Бутковские Мирон и Леон / 1899–1940 [Електронний ресурс]: <http://fototikon.blogspot.com/2016/05/1854-1917-1939.html>

⁵⁸ Див.: *Сосса Р.І.* Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 2009. – С.13; *Його ж.* Картографування адміністративно-територіального устрою радянської України в 1921–1930 рр. // Вісник геодезії та картографії. – 2009. – №6 (63). – С.23.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.1487–1488. – Арк.6 зв.

Не з'ясовано на сьогодні залишається й дата, коли було зроблено цю групову світлину. День 3 жовтня 1926 р., тобто тоді, коли відбувалось офіційне вшанування М.Грушевського в Київському інституті народної освіти, був настільки насичений подіями, що часу на зйомку бракувало. Та й вочевидь не зміг би історик сфотографуватися без свого давнього приятеля – голови Наукового товариства імені Шевченка проф. К.Студинського, котрий спеціально приїхав зі Львова на врочистості. Зважаючи на дату занесення до опису мапи, це не могло бути й раніше 30 вересня 1926 р.

Скоріше за все, фотографію зробили вже після від'їзду К.Студинського у другій половині жовтня в якийсь із сонячних днів. За даними Галузевого державного архіву матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій у другому осінньому місяці 1926 р. сонячно було 1-го, 2-го, 4-го, 7-го, 8-го, 10-го, 26-го та 31-го числа⁶⁰, тобто найімовірніше, що «грушев'янци» зібралися на групове фотографування 26 або 31 жовтня, адже 10 жовтня М.Грушевський разом зі К.Студинським був у Харкові.

31 жовтня 1926 р. настрої у всіх був аж ніяк не святковим. Ми знаємо про це з листа Ф.Савченка до К.Студинського від 1 листопада 1926 р. Секретар М.Грушевського писав, що того дня вранці у великій залі Всенародної бібліотеки України відбулося засідання пам'яті померлого 6 жовтня 1926 р. В.Гнатюка: «Відбулось урочисто, тільки чудова сонячна погода зменшила наплив публіки. Увечері було останнє, здається, засідання (в тій же залі) на честь ювілею М[ихайла] С[ергійовича]. Виступали з доповідями троє аспірантів дослідчої катедри історії України»⁶¹. Можливо, саме в перерві між тими двома засіданнями вони й сфотографувалися? Це пояснило б такий невеселий настрої науковців.

Можемо констатувати, що проведена атрибуція групової фотографії, попри багато невирішених питань, дала чимало нової інформації. З'ясовано імена всіх тих, хто сфотографувався зі М.Грушевським у жовтні 1926 р. Наочними (нехай і частково) стали інтер'єри Історичних установ ВУАН у 1925–1928 рр. у квартирі по вул. Короленка (Володимирській), 37/29. Зрештою скрупульозне та всебічне вивчення світлини ще не завершено. Попереду – з'ясування дати фотографування, виявлення долі мистецького зібрання, меблів і колекції килимів Історичної секції ВУАН.

Насамкінець хочу наголосити, що це дослідження було б неможливим без численних консультацій із багатьма істориками, архівістами, музейниками, бібліотекарями, музикантами, навіть комендантами й технічними працівниками будівлі Президії НАНУ, Червоного та Жовтого корпусів Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Тому із великою приємністю висловлюю щире вдячність усім, хто в той чи інший спосіб долучився до розгадування таємниць цього фотознімка: архівістам Остапові Коневі та Каті Шрази (Архів Наукового товариства імені Шевченка в Америці), Тамарі

⁶⁰ Галузевий державний архів матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій. – ТМ-1. Київ, місто (ГМО): 1924– 1926. – Жовтень 1926 р.

⁶¹ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – С.482.

Скрипці (Архів-музей ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США), Михайлові Довгичу та Світлані Карнаух (Галузевий державний архів матеріалів гідрометеорологічних спостережень Державної служби України з надзвичайних ситуацій), Вірі Купченко й Оксані Ємчук (Державний архів м. Києва), історикам Ігореві Гиричу (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України), Олені Мокроусовій (Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій), істориків-києвознавцєві Михайлові Кальницькому, історикам-книгознавцям Любові Дубровиній, Ользі Степченко (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського) та Галині Ковальчук (Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського), музейникам Світлані Паньковій і Ганні Кондауровій (Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в м. Києві), Людмилі Білоус та Ользі Єрмак (Музей українського народного декоративного мистецтва), Ользі Друг і Дмитрові Малакову (Музей історії міста Києва), Олександрові Кучеруку (Музей Української революції 1917–1921 рр.), картографам Дмитрові Вортману (Інститут історії України НАН України) й Ростиславові Сосці (Національний університет «Львівська політехніка»), а також усім неназваним тут, але глибоко шанованим мною колегам по обидва боки океану, які ставили влучні питання, висловлювали припущення з того або іншого приводу, допомагали з контактами. Окремо дякую керівникам та працівникам Центру німецької культури «Відерштраль», які люб'язно дозволили ознайомитись із плануванням приміщення по вул. Володимирській, 37, де зараз розміщується ця організація, і де впродовж 1925–1928 рр. розташовувались Історичні установи ВУАН.

The author publishes the imprint of a unique group photo made during Mykhailo Hrushevs'kyi jubilee celebration in October 1926. The publication presents the process of attribution of all 24 persons, fixed at the photo, and highlights their fates. The author locates the place where the photo was taken, describes the meeting room's interiors and reconstructs the apartments in a building at 37 Volodymyrs'ka Street in Kyiv, where the Historical Institutions of the All-Ukrainian Academy of Sciences had been housed in 1925–1928. The author raises the question about the fate of furniture and the carpet collection that had belonged to the Historical Institutions. On the basis of additional archival sources, including meteorological data, an assumption about the date of photo is made.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Jubilee Celebration in 1926, Historical Institutions of the All-Ukrainian Academy of Sciences, photography, attribution.*

